

Елла Мамонтова

професор кафедри регіональної політики та публічного адміністрування
ОРИДУ НАДУ при Президентіві України, д.політ.н., професор

ДЕМОКРАТІЯ УЧАСТІ – НОВА ФІЛОСОФІЯ УПРАВЛІННЯ

У статті висвітлюється управлінський потенціал демократії участі (партисипативної демократії) на основі розкриття її світоглядних підвалин та сутнісних характеристик. Концептуальні особливості демократії участі розкриваються на основі порівняльного аналізу інших моделей демократії: класичної ліберальної, колективістської, плюралістичної, корпоративної, елітарної. Прикладні аспекти партисипативної демократії представлено у контексті виявлення особливостей політичної та громадської участі. На цій основі показано відмінність між партисипативною та представницькою демократією. Аргументовано, що розвиток демократичних форм публічної політики можливий тільки за умов їх поєднання.

Ключові слова: демократія участі, представницька демократія, політична участь, громадська участь.

Ella Mamontova

Professor of Regional Policy and Public Administering Department

ORIPA NAPA under the President of Ukraine, Doctor in Political sciences, Full Professor

PARTICIPATORY DEMOCRACY – A NEW PHILOSOPHY OF GOVERNANCE

The article discusses the governance and administrative potential of participatory democracy on the basis of disclosing its ideological foundations and essential characteristics. Democracy is a diverse social phenomenon. But despite the diversity of conceptual approaches to understanding democracy, its essence remains unchanged - the participation of the people in the exercise of state power. This pivotal idea has been reflected in the evolution of democracy as a political and governance practice.

The different theoretical solution to the contradiction between the ideal of democracy and its entity is manifested in the existence of a variety of concepts of democracy: classical liberal, collectivistic, pluralistic, corporative, elitistic, participative or participatory.

In the practical aspect, participatory democracy is such natur of democracy, which involves members of the territorial community in community management (or: citizens - in state governance) - directly in the processes of preparation, management decisions and control over their implementation. There is a clear distinction between participatory democracy and representative democracy, when citizens, through participation in elections, delegate to someone (person or organization) powers to manage affairs on their behalf.

The components of participatory democracy are political and public participation, in coordination with mechanisms of direct democracy. Public participation is the participation of citizens in community affairs. Public participation is a kind of political participation. Under the latter, understand the actions by which ordinary members of the political system influence or attempt to influence the results of its practice. Participation of citizens in the political process is an important criterion and indicator of the functional quality of democracy.

Developed civil society is the basis for the effective functioning of the participatory democracy. Public participation is the continuous process of interaction between civil society institutions and the authorities responsible for the preparation, adoption and implementation of decisions.

Public information, hotline, citizen reception, public opinion polls, public hearings, creation of working groups for the preparation of recommendations for decision making, public representation in councils for decision-making, interactive TV and radio debates, public referendum, voting on specific issues through mass media, citizen training, technical support are various forms of public participation. Their use in the processes of public communication creates a different forms of participatory democracy, including: referendums, public initiatives on decisions of local authorities, citizens' meeting at their places of residence, public hearings, public examination, public councils, public consultations, bodies of self-organization of the population.

The dissemination of the theory and practice of participatory democracy is a reaction to imperfect mechanisms of representative democracy. However, the participatory democracy can not completely replace the latter. The guarantee of real democracy is only in their combination. Today, the delegation of power should not be through the choice of abstract agent, but by means of the rational recognition of the authority of the politician, its political will, managerial competence and moral reputation. This is the philosophical basis of the participatory democracy as a new political and governance practice.

Key words: participatory democracy, representative democracy, political participation, public participation.

Елла Мамонтова

професор кафедри регіональної політики та публічного адміністрування
ОРИГУ НАГУ при Президенті України, д.політ.н., професор

ДЕМОКРАТІЯ УЧАСТІЯ – НОВАЯ ФІЛОСОФІЯ УПРАВЛЕНИЯ

В статье освещается управленческий потенциал демократии участия (партисипативной демократии) на основе раскрытия ее мировоззренческих основ и сущностных характеристик. Концептуальные особенности демократии

участия раскрываются на основе сравнительного анализа других моделей демократии: классической либеральной, коллективистской, плюралистической, корпоративной, элитарной. Прикладные аспекты партисипативной демократии представлены в контексте выявления особенностей политического и гражданского участия. На этой основе показано различие между партисипативной и представительской демократией. Аргументировано, что развитие демократических форм публичной политики возможно только при их взаимодополнении.

Ключевые слова: демократии участия, представительская демократия, политическое участие, гражданское участие.

Постановка проблеми

Незворотність становлення в Україні правової держави та громадянського суспільства може бути забезпеченою лише за умов сприяння зародженню різноманітних громадських ініціатив і діяльності по налагодженню механізмів їх реалізації через рішення органів публічної влади. З особливою наочністю це підтверджують зміни, що відбуваються в нашій країні у ході реформи децентралізації. Сьогодні ключовим інструментом її впровадження стають практики партисипативної демократії. Під партисипативною демократією (або демократією участі) розуміють такий вид демократії, який передбачає безпосередню участь членів територіальної громади в управлінні громадою (або: громадян – в управлінні державою), тобто у процесах підготовки, ухвалення управлінських рішень та контролю їх реалізації [1, с. 4].

Партисипативна демократія відрізняється від її класичної представницької моделі передусім тим, що вона передбачає безпосередню участь громадянина у процесі управління справами громади, регіону, держави. Сучасна запитуваність у такій особистій прямій участі громадян політико-управлінському процесі зумовлена потребами у розширенні можливостей представницької демократії, яка, базуючись на механізмах виборності влади і делегування їй громадських повноважень, в сучасних умовах вже не справляється з обов'язками, що на неї покладені. Таким чином, підвищення фактору громадської участі у процесах публічного управління та адміністрування зумовлює необхідність вивчення партисипативної демократії як феномену суспільно-політичного життя та публічно-управлінської практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед відомих науковців, чії праці присвячено різноманітним аспектам реалізації механізмів партисипативної демократії, згадаємо Б. Барбера, А. де Бенуа, Дж. Дьюї, Р. Ейслер, А. Кауфмана, К. Макферсона, Йонезі Масуду, Ш. Муффа, С. Райта, А. Де Токвіля, Р. Уестбрука, П. Фрейре, Е. Форнера, Аль Хабера, М. Хаубена, Джозефа Ф. Ціммермана та ін. Усі вони, не зважаючи на різні теоретико-методологічні підходи до характеристики демократії участі (соціокультурний, політико-правовий, комунікативний, телеологічний, мережевий тощо), сходяться у переконанні в тому, що вона є не відсторонім ідеалізованим конструктом, не умоглядним ідеалом, що суперечить реаліям повсякденним соціальних практик, а, навпаки, є вкрай актуальним та дієвим інструментом налагодження конструктивних комунікацій між владою і суспільством. Спільним для всіх цих концепцій є глибинне осмислення демократії, відмова від її трактування лише як раціональної політичної процедури, акцентування на аксіологічному вимірі

питання, коли демократія визначається, передусім, як основа гідного існування людини.

В той же час у науці державного управління демократія участі розглядається більшістю дослідників переважно у прикладному контексті. Вітчизняні автори приділяють здебільшого увагу політико-правовим (Ю. Барабаш, В. Колісник, С. Максимов, К. Павшук, О. Петришин, В. Речицький, С. Серьогіна та ін.), комунікативним (Е. Афонін, Г. Берченко, Р. Войтович, Л. Гонюкова, О. Радченко), процесуальним (В. Бондаренко Ю. Ганущак, М. Гументик, Д. Дзвінчук М. Лацаба, В. Прошко, А. Ткачук, Є. Фишко), інституційним (І. Абрам'юк, Т. Андрійчук, Т. Кравченко, А. Крупник, С. Саханенко, В. Толкованов, О. Чемшит, О. Чуб та ін.) та ін. аспектам функціонування демократії участі та її окремих механізмів.

Виділення невідомих раніше частин загальної проблеми

Однак, на нашу думку, демократія участі сьогодні – це більше ніж арсенал процедур, які забезпечують пряму комунікацію між владою та суспільством. В умовах системних реформ, які переживає Українське суспільство на сучасному етапі, демократія участі набуває рис нової філософії управління, оскільки без активізації громадського сектора та налагодження конструктивної та результативної співпраці держави і громадян будь-яка реформа не досягне задекларованої цілі.

Мета

Метою даної статті є висвітлення управлінського потенціалу демократії участі на основі розкриття її світоглядних підвалів та сутнісних характеристик у порівнянні із іншими демократичними концепціями та практиками.

Виклад основного матеріалу

Тисячолітній досвід політичного розвитку суспільства, який неодноразово звертався до демократичних практик управління, доводить, що їх головна проблема полягає в тому, що ключова ідея демократії – повновладдя народу – не може бути реалізованою на практиці у повному обсязі. Дана суперечність є невичерпним джерелом інтелектуального пошуку в напрямі концептуалізації демократії у категоріях соціальної філософії, історії, політології, теорії державного управління.

Ще за часів античності демократія по різному трактувалася Сократом, Демокритом, Периклом, Платоном, Аристотелем, Полібієм. Як форму полісного ладу, за якою до влади приходять ті, хто не володіють знаннями (аматори) та прагнуть збагачення будь-якою ціною (користолюбці), розглядав демократію Сократ. Аналогічне негативне ставлення до демократії як тиранії більшості

(«всеволоддя демосу») було у Платона. Філософ вважав, що демократія займає передостаннє місце у траєкторії деградації моделей соціально-політичного устрою, і як форма правління передує лише тиранії. Тільки Аристотель, спираючись на власну раціональну методологію, зміг поєднати протиріччя «влади більшості» у Афінській політії, акцентуючи увагу та тому, що вона ґрунтується на балансі закону та авторитету, багатства та свободи, прагнення до реалізації всезагального блага та збереження права на індивідуальний інтерес.

Перемістившись на периферію політико-філософського дискурсу Середньовіччя з відомих причин, ідея демократії надовго зникає зі сторінок теологічних трактатів. Адаже у ситуації встановлення церквою духовної та політичної монополії на істину моноцентрична християнська картина світу не передбачала можливості обговорення альтернативних плюралістичних моделей соціального буття. Хоча опосередковано, через призму станових та релігійних інтересів, тема демократії звучить у еретичних ученнях, працях тираноборців, перших соціальних утопіях. І тільки з переходом традиційного європейського суспільства до епохи буржуазних революцій починається активна та плідна розробка демократичної ідеї.

Історично першою концепцією демократії була класична ліберальна доктрина (Дж. Бентам, Б. Констан, Дж. Локк, Дж. С. Мілль, Ш.-Л. Монтескьє та ін.). Під її впливом наприкінці XVIII-XIX ст. в Європі виникли нові форми правління, від яких ведуть свій початок усі сучасні демократичні режими. Політичним ідеалом ліберальної доктрини, яка ґрунтується на положенні про те, що саме індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного ладу, є правова держава та парламентаризм. Отже, класична ліберальна теорія демократії віддає перевагу представницькій (репрезентативній) демократії, хоча й не заперечує безпосереднього волевиявлення народу. Основними принципами представницької демократії виступають конституційність та обмеження політичного панування, через що воля народу проявляється не повною мірою і безпосередньо, а через механізм виборів делегується представникам, котрі в процесі прийняття політичних рішень виражають цю волю самостійно і під власну відповідальність. У даній моделі перевага надається виключно інституціоналізованим агентам представництва – політичним партіям, які діють у формалізованому полі парламентаризму. На нашу думку, раціоналізація демократичної ідеї, що є наслідком механістичного світогляду Просвітництва, доби, коли зароджувалися підвалини сучасної представницької моделі народовладдя, призвела до того, що в умовах відсутності стійкої правової традиції та громадянської культури суспільства, делегування повноважень із сутнісної характеристики репрезентативної демократії трансформується на формальну процедуру. В такій ситуації політичні партії втрачають статус легітимних інститутів представництва суспільних інтересів і з дієвих агентів впливу на політико-управлінські рішення, що системно формулюють вимоги громадян, перетворюються на ерзац-структури, які діють у полі публічної політики, забезпечуючи, передусім, інтереси неформальних груп.

Спроби подолати ці явища та намагання нівелювати економічну та класову поляризацію суспільства –

безпосередні соціальні наслідки практичного втілення класичної ліберальної концепції демократії, заснованої на абсолютизації індивідуальної свободи та зосередженні на правовому (формальному) аспекті рівності, містяться у концепціях плюралістичної демократії (Р. Даль, М. Дюверже, С. Келлер, Г. Ласкі, А. Лейпхарт, Д. Рісмен, О. Штаммер та ін.). Спільним у них є положення про те, що держава тоді є демократичною, коли в здійсненні влади беруть участь безліч організацій чи автономних груп, що представляють різні соціальні інтереси [2, с. 404]. Іншими словами, політичним ідеалом плюралістичної демократії є конкуренція різних політичних акторів через представництво інтересів всіх соціальних груп. Отже, ключовою властивістю такої демократії є відкритість та прозорість процесу прийняття рішень через представницькі органи влади. Політико-управлінські рішення у даному випадку – це, передусім, результат взаємодії і конкуренції різних політичних сил, насамперед політичних партій та багатоманітних груп інтересів. Однак дана модель, аналогічно ліберальній демократії, базується на механізмі посередництва у формуванні інститутів влади та процесі прийняття суспільно значущих рішень, що значно віддаляє громадян та групи інтересів від процесу вироблення політики і зберігає їх позасистемний статус.

Різновидом плюралістичної демократії вважається корпоративна демократія (об'єднання інтересів органів місцевої влади, промислових гігантів, акціонерних товариств, профспілок). Ця концепція (Г. Лембрух, М. Олсон, Ф. Шміттер та ін.) розглядає демократію як погоджувальне, неконкурентне правління керівників корпорацій, найманих робітників і підприємців, а також партій (модель трипартизму). При цьому корпорації мають право представляти всіх робітників тієї чи іншої галузі. Держава, у їх трактуванні, виступає в ролі арбітра. В цілому, концепція корпоративної демократії має багато точок дотику з іншими плюралістичними моделями демократії. Кардинальна різниця полягає в обмеженні представництва на користь найвпливовіших корпорацій, які не конкурують між собою, а співпрацюють під пильним наглядом держави.

Близькою до корпоративного розуміння влади більшості є концепція елітарної демократії (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, Й. Шумпетер та ін.), яка намагається поєднати теорію демократії та теорію еліт. Її політичним ідеалом виступають демократичні змагання за право доступу до розподілу ресурсів та прийняття рішень. Але суб'єктами цих змагань виступають не інститути (партії, корпорації, профспілки тощо), а персоналії (лідери) і неформальні групи, які вони репрезентують.

Говорячи про концептуалізацію ідеї народовладдя, не можна не згадати впливову доктрину колективістської демократії, яку ще називають ідентитарною (Ж. Ж. Руссо, К. Маркс, В. І. Ленін, К. Шмітт та ін.). Вона виходить із ідеї цілісності суб'єкту (народу, нації, класу), визнання існування у нього єдиної волі поза процесом її публічного виявлення, тотального злиття цієї волі з діями влади. Політичним ідеалом даної концепції є народний суверенітет, а її втілення відбулося у моделі радянської республіки.

Обмеженість концепцій ліберальної, плюралістичної та корпоративної демократії з одного боку, та роз-

біжність ідеалу із реальністю, що продемонструвала радянська адміністративно-командна система управління, спричинила пошуки інших теоретичних моделей демократії. Однією з них стала концепція партисипативної демократії (Б. Барбер, А. де Бенуа, Р. Ейслер, Дж. Дьюї, А. Кауфман, К. Макферсон, Йонезі Масуду, Ш. Муфф, С. Райт, А. де Токвіль, Р. Уестбрук, П. Фрейре, Е. Форнер, Аль Хабер, М. Хаубен Джозеф Ф. Ціммермана та ін.). Якщо ліберальна демократія обмежується формально-правовим забезпеченням рівності й свободи, плюралістична, корпоративна та елітарна концепції віддають перевагу обмеженому колу суб'єктів волевиявлення у здійсненні демократичних процедур та прийнятті рішень, – то партисипативна демократія спрямована на досягнення дієвої свободи й рівності, забезпечення реальної участі якомога ширших верств населення у здійсненні влади. А оскільки політична практика довела неможливість переходу до прямої демократії в сучасних умовах, теоретиками партисипативної моделі пропонується змішана форма політичної організації з елементами прямої і представницької демократії.

Таким чином, саме через поєднання репрезентативного та прямого механізмів демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя на всіх рівнях – на рівні самоорганізації співмешканців будинку, профспілки, вченої ради університету, громадської організації, аж до політичної партії та держави в цілому. Це зможе забезпечити максимальне врахування інтересів громадян та соціальних груп при прийнятті суспільно значущих рішень з одного боку, та високий рівень участі населення в політичному житті суспільства з іншого. Така безпосередня участь громадян та громадських організацій у політико-управлінському процесі визначається як громадська участь і є фундаментом партисипативної демократії. Саме безпосередня участь громадянина у процесі управління справами громади, регіону, держави відрізняє партисипативну демократію від її класичної представницької моделі.

Сучасна запитуваність в особистій прямій участі громадян у виробленні публічної політики зумовлена потребами у розширенні можливостей представницької демократії, яка, базуючись на механізмах виборності влади і делегування їй громадських повноважень, в сучасних умовах вже не справляється з обов'язками, що на неї покладені. Таким чином, можна припустити, що ми стаємо свідками процесу, коли на зміну політичній участі як центральному механізму суспільно-владної взаємодії приходить участь громадська. Спробуємо порівняти ці категорії як складові політичної теорії та практики.

Під політичною участю традиційно розуміють вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і вироблення політичних рішень. Суб'єктами політичної участі виступають індивіди, соціальні групи і верстви, культурно-професійні, етнічнонаціональні, конфесійні та політично згуртовані спільності; всі дорослі громадяни державно-організованих суспільств; міжнародні спільноти. Вони безпосередньо чи будь-яким іншим чином залучені до вироблення і реалізації політичного курсу держав, політико-управлінських рішень, до рекрутування політико-посадових осіб та впливу на їх діяльність.

Політична участь – явище багатостороннє. За силою дії вона може проявлятися як прямий (безпосередній) чи опосередкований, всеохоплюючий чи обмежений вплив. За масштабами вона може здійснюватися на місцевому регіональному, державному чи міжнародному рівнях політики. За арсеналом використаних знарядь та технік вона може бути легітимною та нелегітимною, законною (легальною) і протиправною (нелегальною), мирною та насильницькою, добровільною та примусовою, традиційною й інноваційною тощо. Політична участь може бути автономною (добровільна політична діяльність людей, які переслідують особисті чи групові інтереси); мобілізованою (участь, що має примусовий характер через застосування адмінресурсу); ангажованою (політична поведінка, що професійно цілеспрямована на реалізацію групових інтересів).

У контексті вищезазначеного варто нагадати, що ключовими функціями політичної участі серед іншого виступають: 1) політична соціалізація особистості; 2) артикуляція та агрегація різних групових інтересів та вимог; 3) упередження та розв'язання конфліктів; 4) рекрутування громадських лідерів та публічних політиків та державних службовців; 5) залучення населення до вироблення і реалізації політичних рішень; 6) боротьба з бюрократизмом і скасування відчуження громадян від політики та управління [3, с. 36–37].

Завдяки цим функціям політичну участь населення визнано в числі головних прав людини, які отримали міжнародно-правове визнання. Так, ст.25 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (Рез. 2200(XXI) ГА ООН від 16 грудня 1966 р.) містить наступні положення: «Кожен громадянин повинен мати без якої б то ні було дискримінації право і можливості: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через посередництво вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на дійсно періодичних виборах, які здійснюються на засадах загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні та забезпеченні вільного волевиявлення виборців; в) мати доступ у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби».

Втім, в умовах поглиблення процесів становлення моделі демократичного врядування в Україні каналізація політичної участі у конструктивне русло можлива лише за умов налагодження відкритого діалогу між владою і суспільством на рівні участі громадської. Під останньою, обираючи безліч варіантів тлумачення, ми пропонуємо розуміти безперервний процес безпосередньої взаємодії громадськості з органами влади, відповідальними за підготовку, прийняття та виконання рішень. Звідси, до форм партисипативної демократії, що базується саме на громадській участі, можна віднести референдуми, громадські ініціативи щодо рішень органів місцевої влади, збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, органи самоорганізації населення, громадську експертизу, громадські ради, консультації з громадськістю тощо.

Виходячи з цього переліку, основними принципами організації громадської участі є наявність конкретної мети; створення умов для зворотного зв'язку; альтернативність; створення умов для активної участі громадськості на стадії підготовки управлінського рішення; залучення максимальної кількості учасників до обговорення та прийняття відповідного управлінського

рішення; надання адекватної відкритої та повної інформації й навчання щодо громадської взаємодії; відкритість та контрольованість процесу громадської участі, здатність формулювати лише реалістичні цілі; використання якісної методичної бази для організації процесу та контролю за його результатами [4, с. 19–20].

Громадська участь спрямована на конструктивну співпрацю суспільства з органами публічної влади. Вона сприяє локалізації громадських конфліктів, забезпечує вирішення злободенних проблем, активізує громадськість, перетворює її на реального актора політичного процесу. Результативність громадської участі проявляється у консолідації громади навколо артикуляції та вирішення актуальних для суспільства питань через вплив на суб'єктів прийняття управлінських рішень.

Втім, варто ще раз наголосити, що громадська участь є складовою ширшого поняття та явища – участі політичної. Якщо громадська участь – це участь громадян (членів територіальної громади) у справах громади, де об'єктом впливу виступають органи публічної влади, то участь політична – це активність, за допомогою якої громадяни впливають на політичну систему в цілому та дії публічної влади зокрема. Безумовно, механізми впливу громадян на владу є, передусім, механізмами представницької демократії, в т.ч. і на місцевому рівні. Втім практика демократизації показує, що вони не є достатніми і потребують доповнення та розширення за рахунок прямих форм демократії участі з метою кращого врахування інтересів окремих громадян та територіальної громади. Однак, незважаючи на актуалізацію практик партисипативної демократії, що спостерігається сьогодні в Україні, вони не повинні витіснити механізми демократії представницької. Запорука успіху – у їх гармонічному поєднанні та ефективному використанні на благо розвитку суспільства.

Висновки

Різне теоретичне розв'язання суперечності між ідеалом демократії та її реальністю знаходить свій вияв в існуванні багатоманітних концепцій демократії: ліберальної, колективістської, плюралістичної, корпоративної, елітарної та партисипативної або демократії участі. В прикладному аспекті демократія участі є різновидом демократії, який передбачає безпосередню пряму участь громадян у процесах вироблення публічної політики.

Складовими партисипативної демократії є політична та громадська участь, а також механізми прямої демократії. Громадська участь – це участь громадян у справах громади. Громадська участь є різновидом політичної участі. Під останньою розуміють дії, за допомогою яких рядові члени політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності. Участь громадян у політичному процесі – важливий критерій та показник функціональної якості демократії. Втім традиційні форми політичної участі були напрацьовані та реалізуються у представницькій моделі демократії, коли громадяни через інструмент виборів делегують повноваження управляти їхніми справами від їх імені іншому суб'єкту.

Поширення теорії та практики демократії участі, в основі якої покладено безперервний процес прямої взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами публічної влади, відповідальними за підготовку,

прийняття та виконання рішень, – реакція на недосконалість механізмів представницької демократії. Втім демократія участі не може цілком замінити останню. Тільки в їх поєднанні – запорука розвитку демократії.

Делегування повноважень повинно відбуватися не шляхом спонтанного алогічного вибору абстрактних суб'єктів, далеких від реалій повсякдення, а через раціональне визнання авторитету конкретного політика, його політичної волі, управлінської компетенції та високоморальних особистісних якостей. В поєднанні цієї відповідальності громадянина за свій вибір із активним та комплексним використанням всього інструментарію громадської участі й полягає сутність партисипативної демократії як сучасної політико-управлінської практики та нової філософії управління.

Література.

1. Абрам`юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. К., 2014. 50 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. Харків : Консум, 2005. 431 с.
3. Мамонтова Е. В. Діалог держави і суспільства як конструктивна форма політичної участі. *Забезпечення конструктивного діалогу між владою та суспільством*: матеріали наук.-практ. конф. (28 квітня 2016 р, Одеса). Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2016. С. 35–39.
4. Афонін Е. А., Гонюкова Л. В., Войтович Р. В. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики. Київ: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. 160 с.